

Van 1 tot 3 oktober 2018 was aan de Tsjechische Karelsuniversiteit te Praag de tweejaarlijkse conferentie van het Internationale Netwerk Kindertheologie. Dit keer met het thema: Het kind en de dood.(Children and Death)

Vanuit Nederland bezochten dr. Henk Kuindersma en kinderpastor Liesbeth Winters-Jonas de conferentie. Zij brachten, zo bleek, een verrassende praktijk mee die goed werd ontvangen.

De leidinggevenden van het Internationale Netwerk Kindertheologie gaf toestemming om de Nederlandse versie van de presentatie te plaatsen op deze website. Wij zijn hen daar zeer erkentelijk voor. In de loop van 2018 zullen alle bijdragen van deze inspirerende conferentie verschijnen in een Engelstalige bundel.



'The Life Coat'

A project about children and death in a children's theological perspective

Dr Henk Kuindersma
Liesbeth Winters-Jonas

Liesbeth Winters-Jonas en Henk Kuindersma

The Lifecoat.

'De Levensjas', een project rondom kinderen en de dood in kindertheologisch perspectief.

'Waar is over-opa nou?', vraagt de driejarige peuter aan zijn moeder als hij zijn overleden overgrootvader ziet. Al op jonge leeftijd stellen kinderen existentiële vragen. En scholen hebben de roeping iets met die vragen te doen.' Dat stelt Gerard van Vliet¹ voorzitter van de commissie Onderwijs en Zingeving van Verus, Vereniging van Katholiek en (Protestants) Christelijke Onderwijs in Nederland.² Liesbeth Winters-Jonas, kinderpastor en docent godsdienst en Henk Kuindersma, godsdienstpedagoog, schrijvers van dit artikel, delen deze mening. Existentiële vragen van kinderen verdienen de volle aandacht van iedere opvoeder: ouders, onderwijsgevenden en werkers in de kerk. Die existentiële vragen verbindt Van Vliet, naast andere onderwerpen, met de omgang van kinderen met sterven en verdriet. Om die omgang te begeleiden, krijgen opvoeders in Nederland al weer zo'n dertig jaar allerlei handreikingen aangeboden. Veelal in de vorm van

1 <https://www.verus.nl/actueel/nieuws/school-heeft-roeping-op-existentiele-vragen-in-te-gaan>

2 Meer dan vierduizend scholen voor primair en secundair onderwijs in Nederland zijn bij Verus aangesloten.

leesboekjes en kleine onderwijsprojectjes³ zoals dat bijvoorbeeld ook in Duitsland praktijk is.⁴ In diezelfde dertig jaar is ook veel onderzoek gedaan naar de vraag hoe kinderen de dood van een naaste verwerken en hoe ze daarin begeleid kunnen worden.⁵ Door deze onderzoeken en andere publicaties geïnspireerd ontwierp Liesbeth in 2007 het project *De Levensjas* voor de basisschool.⁶ We geven daarvan een beschrijving. Als ook een toepassing van de principes van het project in een kerkelijke setting. Over de ervaringen die we in deze casus opdeden reflecteren we vervolgens vanuit actuele publicaties.⁷ Onze bevindingen als geheel plaatsen we tenslotte in een kindertheologisch perspectief.

De Nederlandse context

In de jaren tachtig werd in Nederland het taboe doorbroken om kinderen op beschermende afstand van de dood te houden. Op grond van alledaagse waarnemingen en onderzoek brak het inzicht door dat kinderen op eigen wijze proberen om het verlies van een geliefde te verwerken. En in dat proces, overeenkomstig hun gevoels- en cognitieve ontwikkeling, hun eigen existentiële vragen hebben. Om kinderen hierin te begeleiden, kwam een stroom van ondersteunende middelen op gang om bij kinderen hun ervaringen en vragen rond sterven en verdriet op te roepen en hen bij de verwerking ervan te begeleiden.⁸

We noemen enkele klassieke en enkele recente voorbeelden. Twee klassieke voorbeelden zijn:

- Marit Kaldhol en Wenche Øyen (Illustraties), *Vaarwel Rune* (1986) is oorspronkelijk in het Noors geschreven.⁹ Het verscheen ook spoedig in het Nederlands, Engels en Duits.¹⁰ Het wordt nog steeds gewaardeerd. ‘Goodby Rune!’, roept Sara tijdens het spelen. Ze wuift hem na. Als Sara bij het water terugkomt is haar vriendje Rune verdronken. Inlevend en ingehouden vertelt de schrijfster vervolgens van Sara's schrik en verdriet en haar beleving van Runes rouwdienst en begrafenis. Wanneer het gemis van Rune echt tot haar doordringt zijn Sara's moeder en oma haar nabij. Ze helpen Sara een weg te vinden in haar radeloosheid, verdriet en angst. Zonder voortijdig troost en antwoorden te bieden. De scènes in het boek worden met grote tekeningen weergegeven. Tekst en tekeningen nemen de kinderen mee in het hele proces van sterven, verdriet en de verwerking ervan.¹¹
- Max, Veldhuijs, *Kikker en vogeltje* (1991)¹² is een van oorsprong Nederlands prentenboek, dat eveneens in het Engels en Duits verscheen. Bij de rand van het bos ligt een vogeltje.

3 Henk Kuindersma, Jik van der Laan en Jan Melein, Dood. Hoe er te zijn. Themanummer, *Katechetisch Bulletin*, 15. Jg., 2/1995.

4 Zie: Susanne Rose und Martin Schreiner, “Vielleicht wollten sie ihm das nicht samen, weil sie finden, dass er noch zu klein dafür ist”, *Begegnungen mit dem Thema Sterben und Tod im Religionsunterricht der Grundschule*. In: Anton Bucher, Gerhard Bütter, Petra Freudenberger-Lödz und Martin Schreiner, “*Mittendrin ist Gott*”. *Kinder denken nach über Gott, Leben und Tod*, Stuttgart 2002, blz. 115.

5 Zie: Riet Fiddelaars-Jaspers, *Jong verlies. Rouwende kinderen serieus nemen*, Utrecht 2014 (tweede herziene druk).

6 Liesbeth Winters-Jonas (ontwerp in opdracht van het Netwerkwerk Palliatieve Zorg Noord- en Oost Flevoland) en A. Nijenhuis, J. Boersma en P. Bult-de Krijger (auteurs), *De Levensjas. Lespakket voor de basisschool*, Zwolle 2009. Vanaf 2016 is *De Levensjas* ondergebracht bij stichting TopaA-Z. <https://topaaz.nu/project/levensjas/>

7 Met name de publicaties van Riet Fiddelaars-Jaspers in Nederland en Manu Kierse in Vlaanderen.

8 *Levobieb*, het meest geavanceerde documentatiecentrum in Nederland op het gebied van publicaties van de levensbeschouwelijke en godsdienstige begeleiding van kinderen en jongeren en hun opvoeders, vermeldt honderden titels. Zie: www.levobieb.nl

9 Marit Kaldhol (Text) und Wenche Øyen (Illustration), *Vaarwel Rune* (Dutch), Hillegom 1987; *Goodby Rune* (English), La Jolla (California), 1987; *Abschied von Rune* (German), Hamburg, 1987.

10 Het prentenboek kreeg in 1987 de Duitse kinderliteratuurprijs:

http://www.djlp.jugendliteratur.org/datenbanksuche/bilderbuch-1/artikel-abschied_von_rune-1686.html

11 Vergelijk het project “Wo kommen wir hin, wenn wir tot sind?” van Rainer Oberthür met daarin het boek *Abschied von Rune* als uitgangspunt. Zie: Rainer Oberthür, *Kinder und die grossen Fragen. Ein Praxisbuch für den Religionsunterricht*, München 1995, 95-104.

12 Max Velthuijs, *Kikker en Vogeltje* (Dutch), Amsterdam 1991; *Frog and the Birdsong* (inglish), London 2015; *Was ist dass? fragt der Frosch* (German), Frankfurt am Main, 2015;

'Kijk,' zegt Kikker, 'kapot. Hij doet het niet meer.' 'Hij slaapt,' zegt varkentje. Maar Haas zegt: 'Hij is dood.' 'Dood?' vraagt Kikker. 'Wat is dat? De dieren begraven de vogel plechtig. Na de begrafenis spreken ze over het mooie van het leven.

Recente voorbeelden (boeken) zijn:

- Bette Westera (gedichten) en Sylvia Weve (illustraties), *Doodgewoon* (2015).¹³ De dood hoort bij het leven is in deze gedichtenbundel de kerngedachte. Vroeg of laat krijgt iedereen ermee te maken Opa, buurman, vader, moeder, de hond en de poes - allemaal kunnen ze doodgaan. Het boek laat op luchtige, troostrijke, wijze alle gezichten van de dood zien: hoe erg je iemand die er niet meer is kunt missen, waarom de Egyptenaren hun doden mummificeerden, waar iemand die gestorven is naar toe gaat. Zelfs heel moeilijke dingen: komen aan de orde¹⁴: een kind dat sterft of iemand die zelf het leven beëindigd.¹⁵
- Pimm van Hest, *Misschien is doodgaan hetzelfde als een vlinder worden* (2018).¹⁶ Een mooie dag. Christiaan en Opa zijn in het park. Ze filosoferen over grote en kleine vragen. Waarom gaan we dood? Wat is er na de dood? En moet je bang zijn voor de dood? In dit prentenboek wordt doodgaan van allerlei kanten belicht en is er ruimte voor verschillende zienswijzen (hiernamaals, reïncarnatie). De toegankelijke tekst staat in de paginagrote, vriendelijke illustraties. Het boek nodigt uit tot een gesprek over de dood én geeft kinderen de ruimte om vragen, angsten en gedachten te verwoorden. En daarvoor worden ook aanwijzingen gegeven.¹⁷

In het primair onderwijs komt sterven en verdriet al weer geruime tijd als deelthema voor in het bronnenmateriaal waarmee leraren godsdienstige en levensbeschouwelijke lessen samenstellen. Dat bronnenmateriaal bestaat uit themakaternen waarin Bijbelverhalen, betekenis gevende verhalen en werkvormen worden aangeboden.¹⁸ Het merendeel van de katholieke en christelijke scholen is op de jaargangen themakaternen geabonneerd.

De kinderboeken en het bronnenmateriaal geven goed weer hoe kinderen begeleiden in hun omgang met sterven en verdriet in Nederland door de jaren heen cultuur is geworden.

Naar een integratieve benadering

In de Nederlandse context mag gesproken worden over een breed aanbod aan middelen om kinderen te begeleiden bij het existentiële thema dood: prentenboeken, leesboeken en lesmateriaal. Toch is in de loop der jaren ontdekt dat er meer nodig is. Dat werd vooral in het onderwijs ontdekt. Onderwijsgevendenden maakten kenbaar dat ze behoefte hadden aan inzicht in de beleving van kinderen van het thema dood in de verschillende ontwikkelingsfasen. Als ook welke inspirerende pedagogisch-didactische omgeving ze zouden kunnen bieden om kinderen van dienst te zijn. Kortom er groeide een breed gedragen behoefte naar een integratieve benadering van kinderen in

13 Bette Westera & Sylvia Weve (illustraties), *Doodgewoon*, Haarlem 2015.

14 Bette Westra kreeg voor haar dichtbundel *Doodgewoon* verschillende prijzen waaronder in 2015 de Gouden Griffel: de prijs voor het beste Nederlandse kinderboek.

15 *Doodgewoon* is ook in het Duits vertaald: Bette Westera, Sylvia Weve (Ill.), *Überall & Nirgends*, München 2016.

16 Pimm van Hest, *Misschien is doodgaan hetzelfde als een vlinder worden*, Amsterdam 2018.

17 Zie voor een heel positieve bespreking de Vlaamse hoogleraar jeugdliteratuur Rita Ghesquière († 2018): www.leeswijzer.be/begeleider/boek/misschien-is-doodgaan-wel-hetzelfde-als-een-vlinder-woorden-0

18 Zie voor een korte beschrijving van dit veel gebruikte bronnenmateriaal: Thom Geurts, Ina ter Avest en Cok Bakker, *Religious Education in the Netherlands*. In: Martin Rothangel, Robert Jackson, Martin Jäggle (eds.), *Religious Education at Schools in Europe*. Part 2: Western Europe, Göttingen 2014, 184.

Levobieb (zie noot 9) geeft in het zoekstelsel precies aan in welke themakaternen, in welke jaargangen, dood als deelthema aan de orde komt.

hun omgang met het thema dood. Recente ervaringen en vroegere ervaringen met sterven en verdriet zouden daarin een plaats moeten krijgen. Zo ontstond in 2008 het integratieve project *De Levensjas*¹⁹ dat nog steeds in scholen en ook in kerken, zo blijkt in de casus in onze bijdrage, zijn bruikbaarheid bewijst.

Beschrijving van het project De Levensjas

Aanleiding tot het project *De levensjas* is de behoefte van leraren basisonderwijs om ondersteuning bij de emotionele begeleiding van kinderen rondom rouw. Toen deze behoefte het Netwerk voor Palliatieve Zorg Noord- en Oost Flevoland bereikte, vroeg deze de samenwerking van kinderpastor Liesbeth. Waarop het project *De Levensjas* werd ontwikkeld. De Levensjas staat symbool voor het leven met al zijn facetten en herinneringen. De herinneringen worden 'bewaard' in de verschillende grote of kleine zakjes van de jas: persoonlijke herinneringen. Dat kunnen dus ook herinneringen zijn van iets of iemand die nu niet meer leeft. In de integratieve aanpak bezoeken medewerkers van het project *De Levensjas*, gastdocenten²⁰ genoemd, groepen met verlieservaring. Deze gastdocenten zetten in bij de emoties die bij kinderen rondom verlieservaringen spelen. Via een theatrale voorstelling, waarin de gastdocente daadwerkelijk De levensjasdrager, roept ze bij kinderen herinneringen aan gestorvenen op en gaat daarover met hen in gesprek. Ze vraagt naar positieve herinneringen. Want die geven kracht. Dwars door alle verdriet heen laten mooie herinneringen kinderen glimlachen. Tegelijk vraagt de Levensjasdrager naar hun verdriet. Vraagt ze hoe de kinderen getroost willen worden. Ook stelt ze existentiële vragen. Omdat het startpunt van het klassengesprek eigen, concrete ervaringen zijn, laten kinderen, zo blijkt in de praktijk, hun schroom voor het onderwerp los en spreken vrijuit over hun verdriet, hun angst voor verlies, hun emoties en hun vragen.

De Levensjas heeft een vast format. Na de theatrale voorstelling over herinneringen van bijzondere voorvallen, volgt een gesprek. Kinderen ontdekken daarin dat ook anderen verlieservaringen hebben. Ze beseffen dat er verschil is tussen verdriet en boosheid. Ze onderzoeken welke manier van troosten bij hen zelf past.

Daarna maken de kinderen samen een herinneringententoonstelling. Via het principe van meervoudige intelligentie, beschreven door Howard Gardner²¹, worden kinderen uitgedaagd om een persoonlijke herinnering vast te leggen. Tijdens het maken ervan komen persoonlijk emoties boven en geven de Levensjasdrager en de eigen groepsleerkracht mogelijkheden om met de kinderen individueel te spreken.

De tentoonstelling vraagt om bezichtiging en presentatie van de werkstukken. Deze tentoonstelling biedt opnieuw een kans emoties te delen, in te kaderen en te begeleiden.

Naast practici waardeerden ook deskundigen het project *De Levensjas* zeer. In het jaar 2008 won het project de eervolle *Els Borstprijis*²² voor het meest innovatieve project rondom verlies en palliatieve zorg. Genoemd naar een in Nederland nog steeds bekende oud-minister van Gezondheidszorg. Sindsdien is *De Levensjas* als lespakket voor de basisschool doorgegroeid tot een landelijke project. Het lespakket heeft een algemeen kader, waarin religieuze verhalen, opvattingen en belevingen – ook die van de kinderen zelf – geïntegreerd worden. Betekenisgeving van sterven in verschillende godsdiensten krijgt in de handleiding expliciete aandacht in beschrijvingen hoe Moslims, Hindoes, Joden en Christenen met overledenen omgaan. Met deze informatie kunnen uitingen van kinderen

19 Zie noot 6.

20 Gastdocenten zijn gecertificeerd 'Levensjasdrager'. Zij hebben allen hiervoor een tweedaagse training gevolgd. Iedere gastdocent heeft affiniteit met kinderen en het onderwerp rouw en verlies.

21 Howard Gardner, *Multiple intelligences. The Theory in Practice. A Reader*. New York 1993, 13 – 35. Het betreft de volgende intelligenties: Verbal-linguistic intelligence, Logical-mathematic intelligence, Spatial intelligence; Bodily-Kinaesthetic intelligence, Musical intelligence; Interpersonal intelligence; Naturalistic intelligence.

22 De prijs is genoemd naar een in Nederland nog steeds bekende oud-minister van Gezondheidszorg dr. Els Borst – Eilders.

met religieus karakter worden geduid.²³

Casus Kraggenburg

De gedachte dat het lespakket *De Levensjas* ook goed te gebruiken is in settingen waarin het christelijk betekenisveld expliciet speelt, zijn we recent, voorjaar 2018, nagegaan. Binnen de protestantse geloofsgemeenschap in Kraggenburg, provincie Flevoland, wordt geëxperimenteerd met een creatieve (Bijbelse) vertelplek²⁴ waaraan 23 kinderen uit het dorp meedoen. Deze kinderen komen buiten schooltijd²⁵ naar het kerkgebouw. Ze beluisteren daar een verhaal, filosoferen of theologiseren daarover en kiezen als vervolg daarop een vrije verwerking. De vertelplek wordt geleid door kinderpastor Liesbeth.²⁶

In de bovenbouwgroep zitten acht kinderen in de leeftijd van 8 tot 12 jaar. De principes van *De Levensjas* heeft Liesbeth met deze kinderen gecombineerd met theologiseren met kinderen. Liesbeth kent de kinderen goed en weet dat Sara rouwt om de broer en de zus van haar vader, die beiden door een auto-ongeluk om het leven kwamen. Rachelles oma overleed vorig jaar op hoge leeftijd en Esmees oma is in dit jaar (2018) overleden. De andere kinderen hebben geen directe rouwervaringen binnen de familiekring.



De bijeenkomsten zijn rondom Pasen. Tijdens de eerste bijeenkomst doen de kinderen mee met het normale format van *De Levensjas*. Ze luisteren naar herinneringen uit de jas en praten over eigen herinneringen.

Esmee: “Ik ging nog met oma naar het theater. Dat wilde ze graag. Ze wilde ons iets leuks geven voordat ze dood ging. Want ze wou nog niet dood.”

23 Ook Riet-Fiddelaars-Jaspers biedt kinderen een geïntegreerde aanpak vanuit herinneringen in: Riet Fiddelaar – Jaspers, *Ik zal je nooit vergeten. Mijn boek met herinneringen*, Heeze 2012. Het gaat in dit invul- en expressieboek om een geheel individuele, persoonlijke verliesverwerking en is niet, zoals het project *De Levensjas*, bedoeld voor een klasse- of ander groepsverband.

24 Dit experiment heeft vanaf 1 september 2018 een definitieve plek gekregen onder de naam ‘Land van Verwondering’. In een driejarenplan zal dit uitgroeien tot een volwaardige creatieve Bijbelse vertelplek. Kinderpastor Liesbeth Winters-Jonas geeft leiding aan dit project.

25 De kinderen zitten op de gezamenlijke dorpsschool voor alle gezindten: Daltonschool Fladderiep Kraggenburg.

26 Creatieve vertelplek Kraggenburg PKN Kraggenburg, combi Godlyplay en kindertheologiseren.

Liesbeth: “Dus in jouw Levensjas zit het verhaal ‘met oma naar het theater’
(Esmee knikt)
Liesbeth: “Hoe is dat voor jou?”
Esmee: “Nou goed.....want ja.... Als ik dat niet had gedaan, dan denk ik misschien minder aan haar. Zo vergeet ik haar niet. Ik heb nog een foto.”

Een week later vertelt Liesbeth verhalen rondom Pasen. Ze hoopt dat kinderen gaan beseffen dat ook via rituelen mooie herinneringen naar voren komen en kracht geven. Ze vertelt over het laatste avondmaal, de gevangenneming, kruisiging, opstanding en hemelvaart. Ze legt het accent bij het samenkomen van de leerlingen rondom de tafel en vertelt dat christenen nu nog samenkomen rond een tafel, daarbij brood en wijn delen. Er wordt na het verhaal een matze gedeeld.



The last supper *Crucifixion and Resurrection* *Ascension day*

Second session:

Easter story with an emphasis on memories

Liesbeth: “Als je een stukje matze proeft, proef je dit verhaal. Dan komen de herinneringen aan wat Jezus deed en wat hij zei.“ (Ze breekt de matze)
Sara: “Is dit echt gebeurd? Of hebben mensen dit bedacht?”
Rachelle: “Dit is echt.....want het staat in de Bijbel. Dan is het echt.”
Justin: “Dat kan toch fantasie zijn.”
Jasmijn: “Ik denk dat het wel echt is. Want je kunt gewoon samen eten en ook over iemand praten.”
Sara: “Is het nu echt of niet?” (Ze kijkt vragend naar Liesbeth)
Liesbeth: “Zou je willen dat het echt is?”
Sara: “.....eu.....ja... want dan kan het ook met Gerben ...”
Justin “Wie is dat?”
Sara: “De tweelingbroer van papa. Die is dood. Hij reed onder de tractor. En toen was hij dood.”
Jasmijn “Dat gebeurt niet met mensen. Alleen met Jezus. Die was niet gewoon mens maar een soort van God. Daarom.”

Liesbeth deelt de matze

Liesbeth: “Proef je het verhaal?”
Esmee: knikt.....”En dat doen die mensen nog steeds.” (Ze wijst naar het aanschouwelijk materiaal van de avondmaalstafel)
Liesbeth: “Ja, vroeger al en nu nog... En dan denken ze aan Jezus.”
Jasmijn: “Herinneringen.....schrijven ze ook briefjes... van bidden?” (Ze wijst naar de gebedsmuur waar de kinderen kleine gebedsbriefjes in stoppen tijdens de bijeenkomsten)
Liesbeth: “Ik denk het wel.....”
Rachelle: “Ik schrijf ook briefjes aan oma.”
Liesbeth: “Waar laat je die?”
Rachelle: “Die stop ik in de kachel. Dan verbrandt het en dan gaat het met de rook naar de hemel. Dat doe jij toch ook?”
Liesbeth: “Als de gebedsmuur vol is. Haal ik jullie briefjes eruit. Die lees ik niet want ze zijn niet voor mij. Jullie schreven ze aan God. Ik verbrand ze in de vuurkorf zodat niemand ze kan lezen.”
Rachelle: “Dan gaan ze met de rook naar de hemel.”



Twee weken later volgt er een geloofsgesprek over verbonden zijn met God in leven en in dood. Liesbeth heeft enkele touwtjes van verschillende lengte.

Liesbeth: “Kijk, deze touwtjes zijn vandaag levenslijnen van mensen. Ieder mens heeft zo’n lijn. Want iedereen die leeft heeft een begin en ook een eind. Soms is een levenslijn heel lang, soms kort.”
Sara: “Nou die van Tess was heel kort. Want ze was geboren en toen ging ze ook gelijk dood.”
Jasmijn: “Hoe dat?”
Sara: “Ze kon niet leven. Ze had geen goed hart en hoofd en zo.....”
Liesbeth: “We weten niet altijd waarom de een lang leeft en de ander kort. Alleen dat de één lang leeft en de ander kort.”
“God heeft ook een levenslijn.” (Ze laat een heel dikke bol wol zien)
“Ik vraag me af: Hoe is God begonnen?” (Ze wikkelt de bol af, de kinderen helpen mee)

Esmee: “Ergens. “
Jasmijn: “Ooit wel een keer.”
Liesbeth: “Waar eindigt God?”
Esmee “Nooit.”

Inmiddels ligt de levenslijn van God door de hele ruimte. Justin neemt grote stappen om het te meten. Dat lukt niet. Iedereen gaat weer zitten. De korte levenslijnen worden naast die van God gelegd.

Liesbeth: “Wat hebben die twee levenslijnen met elkaar?”
Esmee: “Ze horen bij elkaar. Want God laat je leven.”
Liesbeth: “Bij het begin?”
(Esmee knikt)
Liesbeth: “En het eind dan?”
Esmee: “Dan ga je weer naar God. Je komt er vandaan en gaat er naartoe.”

Liesbeth knoopt de touwtjes aan de grote lijn van God. De kinderen helpen mee en vragen naar meer touwtjes. Ze vragen bewust om iets langere of kortere. Noemen namen van mensen en knopen de bijbehorende touwtjes vast.

Sara: “Nou God is een soort computerspeler. Hij heeft denk ik een joystick. En dan speelt hij met mensen. Hij laat mensen dingen zeggen. En doen. En als hij uitgespeeld is, ga je dood. Je doet zelf eigenlijk niks.”
Liesbeth: “Maar wie is dan Sara? Als je zelf niks doet.”
Sara: “Ik ben ik...tenminste dat denk ik. Maar alles wat ik zeg en doe dat doet God met die computer. Jij ook hoor. Jij denkt dat jij zelf praat. Maar dat is God.”
Esmee: “Ik denk wel anders. Als je gaat leven, doe je dingen zelf. Voor die tijd was je bij God. En als je dood bent ga je ook bij God.”
Liesbeth: “Is bij God zijn een hemel?”
Esmee: “Vroeger dacht ik dat de hemel een hele mooie plek was. Met bomen van lolly’s, en gras van zuurstokken en bergen van marshmallows. Maar dat kan niet, dat wou ik alleen maar.”
Liesbeth: “Hoe denk je nu?”
Esmee: “Als je dood gaat. Dan leef je verder in het hart van de mensen die van je houden. En ook in het hart van God. Daar zit iedereen. Dat is een soort andere dimensie.”
Jasmijn: “Ik denk dat de hemel ergens is. Niet zichtbaar. Het kan wel een hart van God zijn.”
Justin: “Wat als God dan dood gaat? Dan is zijn hart stuk.”
Jasmijn: *(Pakt de levenslijn van God)* “God gaat nooit dood.”
Justin: “Dat is maar goed ook want anders loopt het slecht af met de mensen.”

Na afloop van het gesprek maakt Sara een gehaakt koordje: “Kijk....één twee, drie... Ze telt de haaklusjes tot 33. Zoveel knooppjes zijn van de jaren van Gerben. Hij werd 33 jaar.“ Toen ging hij naar de hemel. Ze pakt een briefje van de gebedsmuur en begint te schrijven. Daarna propt ze de levenslijn van Gerben in het briefje en propt het geheel in de gebedsmuur.

Esmee en Rachele maken voetafdrukken in het zand. Ze praten samen over de herinneringen aan hun oma. “Aan een voetafdruk, zie je dat er iemand is geweest. Herinneringen zijn ook een soort van voetafdrukken.”

Jasmijn maakt een bakje van klei. “Als het droog is stop ik er briefjes voor God in. Als het bakje vol is, verbrand ik het, dan weet God het ook.”

Justin meet de levenslijn van God telkens opnieuw omdat hij iedere keer in de war raakt.

Verdieping en verantwoording

In hoeverre sluit het project De Levensjas aan bij de actuele inzichten over het begeleiden van kinderen bij rouw? Waar het gaat om deze vraag kunnen we in het Nederlandse taalgebied te rade gaan bij twee algemeen erkende deskundigen: Manu Keirse, hoogleraar psychologie gespecialiseerd in rouwbegeleiding van kinderen en volwassenen in Vlaanderen en Riet Fiddelaars-Jaspers, theoretisch gespecialiseerd en praktisch werkzaam in de rouwbegeleiding van kinderen en jongeren.

Manu Keirse

Uitgangspunt van Manu Keirse is: als we kinderen willen beschermen tegen verlies moeten we er juist met hen over praten. Luisteren is daarbij het belangrijkste.²⁷ Kinderen hoe jong ook, komen met verlies in aanraking. Wanneer kinderen ontdekken op welke manier ze hun gevoelens kunnen uiten, worden ze sterker.²⁸ Daarbij is veiligheid een eerste vereiste. Verhalen bieden die veiligheid. Een kind kan zich identificeren met de hoofdpersoon en van daaruit op onderzoek gaan in het rouwlandschap. Via verhalen kun je kinderen vertellen wat dood en sterven betekenen.²⁹ De Levensjas zet in bij verhalen die gedeeld worden. In eerste instantie vraagt de Levensjas naar mooie herinneringen, automatisch klinken tussendoor ook de verhalen van pijn en verlies. Er wordt naar elkaar geluisterd.

Riet Fiddelaars-Jaspers

Voor Riet Fiddelaars – Jaspers zijn rituelen van groot belang om grip te krijgen op een totale verandering van je leven door verlies. Vaste rituelen helpen kinderen om door een verwarrende periode heen te komen: rituelen geven betekenis aan levensmomenten.³⁰ Wanneer begeleiders vanuit religie rituelen aanreiken die iets vertellen over dood en leven, kan dat kinderen houvast geven. Liesbeth wilde kinderen dat besef van houvast laten ontdekken door verdriet en ophalen van herinneringen binnen de christelijke geloofstraditie te plaatsen. Ze koppelde het verhaal rondom het laatste avondmaal aan de eigen herinneringen. Het eten van de matze, waarbij je het verhaal ‘proeft’, roept op dat je op zoek kunt gaan naar het proeven van eigen verhalen. Riet Fiddelaars – Jaspers, beschrijft in haar publicaties de verschillende rouwtaken. Bij rouwtaak 3 noemt ze hoe belangrijk het is om van tijd tot tijd voorwerpen tevoorschijn te halen, rituelen te herhalen en verhalen aan elkaar te vertellen. Met de bedoeling om een kind te laten begrijpen dat het leven verder gaat en dat je een andere relatie ontwikkelt met degene die nu niet meer lijfelijk aanwezig is. Maar dat deze geliefde toch ook een rol blijft spelen in het leven.³¹ Het oproepen van herinneringen, zo leert de ervaring, biedt mensen, ook kinderen troost. Zeker als deze herinneringen met anderen gedeeld kunnen worden. Het is belangrijk dat kinderen steeds weer hun verhaal kunnen vertellen en hun existentiële vragen daarbij mogen stellen.

Kindertheologisch perspectief

Kunnen we nu onze ervaringen uit casus Kraggenburg, geïnspireerd door het concept Levensjas, in een kindertheologisch perspectief plaatsen? Concreter geformuleerd: Is het Liesbeth gelukt om de pedagogisch-didactische aanpak van de Levensjas in het concept theologiseren met kinderen te integreren? In de weergave van casus Kraggenburg zien we dat Liesbeth overeenkomstig de theorie van kindertheologie een inspirerende leeromgeving creëert.³² In deze leeromgeving weten de kinderen zich uitgenodigd om hun verlieservaringen te uiten. Esmee vertelt veilig en onbevangen haar herinneringen aan haar overleden oma en Sara deelt haar gedachten over verlieservaringen van

27 Zie: De levenslessen van psycholoog Manu Keirse: luisteren is verdraaid moeilijk, dagblad *Trouw*, 25 juni 2017.

28 Manu Keirse, *Kinderen helpen bij verlies. Een boek voor al wie van kinderen houdt*, Tiel 2009, 18.

29 Manu Keirse, *a.w.*, 255.

30 Riet Fiddelaars-Jaspers, *Jong verlies*, Utrecht 2014, 225

31 Riet Fiddelaars-Jaspers, *a.w.*, 165.

32 Zie daartoe de verschillende bijdragen in: Henk Kuindersma (Ed.), *Powerfull Learning Environments and Theologizing and Philosophizing with Children*, Kassel 2013.

haar vader bij de dood van een broer en zus en haar eigen gedachten daar bij. Vervolgens maakt Liesbeth de overstap naar een Bijbelse, narratieve leeromgeving³³ met haar vertelling over het laatste avondmaal van Jezus en zijn discipelen en Jezus' gevangenneming, kruisiging, opstanding en hemelvaart. In Liesbeths vertelling is Jezus hoofdpersoon. Wat Jezus zei en deed is voor zijn discipelen van blijvende herinnering. Hetzelfde geldt voor Jezus volgelingen van toen tot nu. In het concept *De Levensjas* is 'herinneren' het centrale aangrijpingspunt, dat de hele leeromgeving in gang zet en verder draagt. Hetzelfde begrip herinneren is met dood- verlies- en paaservaring van toepassing op Jezus. Liesbeth versterkt in haar vertellingen dit aangrijpingspunt nog eens door met de kinderen matzes te eten en zo de herinnering aan Jezus 'te proeven'. Liesbeth Bijbels inhoudelijke inbreng met herinneren als 'keyword' blijkt in de leeromgeving als een goed gekozen aanzet te functioneren als aanzet tot korte theologische gesprekjes over diverse thema's: 'de echtheid van het Jezus-verhaal'; 'briefjes aan God'; 'de levenslijn van mensen verbonden met de levenslijn van God'.

Kernthema van Theologiseren met Kinderen is de godsvraag. Reeds in het eerste deel van het Jahrbuch für Kindertheologie gaf 'founding father' Anton Bucher dat reeds aan met de woorden: In het centrum van Kindertheologie moet de godsvraag staan..... Theologie – ook bij kinderen – is primair reflectie op God.³⁴

De godsvraag doet zich wel zeer indringend voor in het gesprek van Sara en Esmee, die beiden wel een zeer verschillend godsbeeld hebben. Voor Sara is God een computerspeler met een joystick, die haar laat doen wat Hij wil. Voor Esmee krijg je het leven van God. En als je dood gaat, ga je naar God: je blijft leven in het hart van mensen en het hart van God. Voor altijd want God gaat nooit dood. De verdiepende, theologische denkstof van Esmee geeft alle aanleiding om in een volgende bijeenkomst op verder te denken en te dialogiseren. Zeker ook in relatie tot Sara's gedachten over God als een modern soort marionettenspeler.³⁵ Tot zover onze reflectie. Deze wijst zeker uit, zo mag de conclusie zijn, dat het concept Levensjas met als aangrijpingspunt herinnering als aanzet zich heel goed in kindertheologische benadering van het thema verlieservaringen laat integreren.³⁶

Uitdaging en voortgang

Aan het begin van dit artikel citeerden we de uitspraak van Gerard van Vliet voorzitter van de commissie Onderwijs en Zingeving van Verus, de Nederlandse Katholieke en Protestants Christelijke onderwijsorganisatie: scholen moeten aandacht geven aan de existentiële vragen van kinderen. Ervaringen met het project *De Levensjas* in katholieke, protestants-christelijke en openbare scholen ondersteunen geheel deze uitspraak. De casus Kraggenburg legt evenzeer de relatie met het kerkelijk kinderwerk. Het toont ook hoe via een integratie met kindertheologie de verlieservaringen en de vragen hierbij in een verdiepend kindertheologisch perspectief kunnen worden geplaatst. Het is de moeite waard om daarop in verschillende verbanden van kerk en school veel meer ervaringen op te doen dan de kerkelijke casus van Kraggenburg. Hier ligt dan ook een belangrijke uitdaging voor leerkrachten in het primair onderwijs en werkers in het kerkelijk kinderwerk.

33 Zie Henk Kuindersma, Verhalen als leeromgeving. In: Johan Valstar en Henk Kuindersma, *Verwonderen en Ontdekken. Vakdidactiek godsdienst primair onderwijs*. Amersfoort 2008, 230 – 261.

34 Anton Bucher, Kindertheologie: Provokation? Romantizismus? Neues Paradigma? Anton Bucher, Gerhard Bütter. Petra Freudenberger-Lödž und Martin Schreiner, *„Mittendrin ist Gott“*. *Kinder denken nach über Gott, Leben und Tod*, Stuttgart 2002, 17. (Uitspraken van Bucher door ons samengevat).

35 Vergelijk: Petra Freudenberger-Lödž, “Hat der Teufel Macht über uns?” Oder: Der fruchtbare Moment in Theologische Gesprächen mit Kindern. In: *Loccumer Pelikan* 04/2015, 183-186. Hierin een theologisch gesprek met kinderen over het kunstwerk Der Marionettenspieler van Eberwein.

36 We hadden ook nog op de drie kindertheologische rollen – de waarnemende, de begeleidende en inhoudelijke rol - van de Liesbeth kunnen reflecteren. Deze zijn naar onze gedachte voor de lezer in de casus Kraggenburg heel goed herkenbaar. Zie voor deze rollen: Henk Kuindersma, Theologische gesprekken met kinderen. Special: beroepsrollen in het speelveld van Elementariseren. In: Johan Valstar en Henk Kuindersma, *Verwonderen en Ontdekken. Vakdidactiek godsdienst primair onderwijs*. Amersfoort 2008, 155 – 159.

challenges and progress

